

KOSTBAAR EN BREEKBAAR

DR. W. VERBOOM

KOST-
BAAR &
BREEK-
BAAR

*Zondag 1 in
catechismuspreken
door de eeuwen
heen*

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Vormgeving: Studio Anton Sinke,
www.antonsinke.nl

ISBN 978 90 239 2870 6

NUR 700

© 2015 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUD

- 7 Woord vooraf
- 9 Inleiding
- 13 HOOFDSTUK 1. DE INHOUD EN UITLEG VAN DE
 HEIDELBERGSE CATECHISMUS
- 45 HOOFDSTUK 2. DE UITLEG VAN ZONDAG 1 VAN DE
 HEIDELBERGSE CATECHISMUS IN PREKEN EN ANDERE
 VERKLARINGEN IN ONS LAND
- 45 *Auteurs van de eerste lijn*
- 45 - Jeremias Bastingius
- 52 - Cornelis Corstens
- 57 - Philippus Lansbergen
- 62 - Johannes Beeltsnyder
- 67 - Johannes Martinus
- 73 - Hero Sibersma
- 80 - Petrus van der Hagen
- 86 - Mattheus Gargon
- 93 - Salomon van Til
- 99 - Bartholomeus Ouboter
- 106 - Hermann Friedrich Kohlbrugge
- 115 - Dirk Molenaar
- 121 - Jan Jacob Knap
- 128 - Gerrit Oorthuys
- 134 - Benne Holwerda
- 139 *Veranderingen*
- 139 - Het puritanisme in Nederland
- 145 - Abraham Hellenbroek, Voorbeeld der goddelijke
 waarheden (1706)

- 148 **Auteurs van de tweede lijn**
 148 - Cornelis Poudroyen
 155 - Franciscus Ridderus
 162 - David Knibbe
 168 - Johannes van der Kemp
 175 - Johannes d' Outrein
 182 - Justus Vermeer
 189 - Georg Frans Gezelle Meerburg
 195 - Jacob van Leeuwen
 200 - Abraham Kuyper
 206 - Jan Bavinck
 213 - Gerrit Hendrik Kersten
 220 - Frans Mallan
- 227 **HOOFDSTUK 3. TERUGBLIK**
 227 **De eerste lijn**
 228 - Gedachten over zondag 1
 232 - Gedachten achter zondag 1
 236 **De tweede lijn**
 236 - Gedachten over zondag 1
 241 - Gedachten achter zondag 1
- 247 **HOOFDSTUK 4. EVALUATIE**
 247 - Vraag en antwoord
 248 - Troost
 249 - Bewaring
 249 - Verzekering
 250 - De drie stukken
 251 - Kinderen
 251 - Geloven
 253 - Wedergeboorte en bekering
- 255 **HOOFDSTUK 5. DRIE BRUGGEN**
 255 - Reinier Kok
 262 - Cornelis Blenk
 267 - Cornelis Gerrit Vreugdenhil
 274 - Verbindingen
 277 - Tien leerpunten
- 279 **HOOFDSTUK 6. NAWOORD**
- 281 **BIJLAGE: Het liefdeslied uit Heidelberg**

De *Heidelbergsche Catechismus* (1563) had nauwelijks zijn weg in ons land gevonden of er verscheen een stroom van publicaties over dit leerboek en belijdenisgeschrift van de Gereformeerde Kerk. Een stroom die maar bleef doorgaan en nog blijft doorgaan, tot in onze tijd toe. Hieruit blijkt dat deze catechismus een bijzondere aantrekkingskracht heeft. Ze kent een geheim, het geheim van een bijbels-bevindelijke, christocentrische spiritualiteit. Deze spiritualiteit is irenisch en niet onnodig polemisch. Daaraan is behoefte, ook vandaag.

De meeste publicaties over de catechismus zijn verklaringen in de vorm van preken, preekschetsen en materiaal voor catechese en andere kringen. Maar ook voor persoonlijk onderricht en opbouw, verdieping en beleving van het geloof.

Wie zich eenmaal heeft verdiept in het vele materiaal dat de publicaties bieden, waant zich in een 'pakhuis' vol geestelijk rijke schatten. Zo verging het mij als auteur van dit boek. Men moet daarbij wel (onder)scheiden tussen goede en minder goede kwaliteit. Er is van alles te vinden: hoogstaande literatuur, maar ook zaken van weinig waarde. Men zal ook niet in het 'pakhuis' kunnen blijven zitten. Men zal het rapport met de levende werkelijkheid van kerk en geloof vandaag moeten zoeken. Dat dit mijns inziens weinig gebeurd is, is een van de redenen dat veel van de schatten dood kapitaal zijn geworden, zelfs met de nodige 'roest- en watervlekken'.

Wie wat langer en dieper graaft, ontdekt dat men niet van een koekeek eenzang kan spreken. Hoewel er maar één *Heidelbergsche Catechismus* is, vertonen de geschriften erover een grote diversiteit van godsdienstige opvattingen in de gereformeerde orthodoxie.

Men hoort wel eens dat mensen zich beroepen op *de* 'oudvaders' of *de* 'oude schrijvers'. Nu, *de* 'oudvaders' of *de* 'oude schrijvers' bestaan niet. Er zijn *vele* verschillende soorten 'oudvaders' of 'oude schrijvers'. Van der Kemp is geen Gargon en Poudroyen is geen Sibersma. Precies die verschillen maken het geheel zo boeiend.

Ooit sprak dr. H.F. Kohlbrugge op zijn sterfbed de befaamde woorden: 'De Heidelberger, de eenvoudige Heidelberger, houdt daaraan vast, kinderen.' Wie zich in zijn uitleg van de catechismus verdiept, gaat langzamerhand beseffen dat hij met de term 'eenvoudige' niet bedoelde dat de catechismus zo heerlijk eenvoudig is, maar zo *kritisch* eenvoudig. De geschiedenis stelt hem in het gelijk. Veel wat vanaf de kansels beweerd is op gezag van de *Heidelbergse Catechismus* is nooit op die manier bedoeld.

Van harte hoop ik dat het onderzoek waarvan ik in deze publicatie verslag doe, bij meerderen interesse wekt voor deze *Fundgrube* van gereformeerde spiritualiteit en vooral voor de *Heidelbergse Catechismus* zelf.

Ik dank allen die mij hebben geholpen bij en aangemoedigd tot dit onderzoek en deze publicatie. In het bijzonder noem ik Uitgeverij Boekencentrum te Zoetermeer, met wie het (opnieuw) goed samenwerken was.

Ik spreek de wens uit in diepe afhankelijkheid van onze God, dat deze publicatie vrucht zal dragen, omdat de Heere er Zijn zegen aan verbindt.

Harderwijk, dr. W. Verboom

INLEIDING

Eeuwenlang heeft de catechismusprediking een grote plaats ingenomen in de gereformeerde traditie in ons land. Al spoedig na de Nederlandse vertaling van het leerboekje uit Heidelberg door Petrus Datheen in 1566, horen we van leerdiensten waarin de ‘nieuwe’ catechismus wordt uitgelegd. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw is het fenomeen van de catechismuspreek algemeen gebruik geworden in de Gereformeerde Kerk in ons land. Zo mogelijk worden dan de 52 zondagen van de catechismus in één jaar behandeld, overeenkomstig de bedoeling van de opstellers van het leerboekje.¹ In onze tijd, waarin de catechismus grotendeels in de marge van geloof en kerk is terechtgekomen, kunnen we ons nog nauwelijks voorstellen hoe groot de invloed van de wekelijkse catechismuspreek is geweest op het leven van de gelovigen en van de gemeente. De wijze waarop de inhoud van het leerboekje werd uitgelegd en toegepast, heeft de geestelijke ‘ligging’ van menige gemeente gevormd. Men zou kunnen zeggen: zeg me hoe er over de catechismus wordt gepreekt in de leerdienst en ik zal zeggen hoe de geloofsbeleving van de (kern van de) gemeente eruitziet. Daarnaast moeten we beseffen dat de catechismuspreken en -verklaringen ook (thuis) gelezen werden. De vele herdrukken laten zien dat er vraag was naar de geestelijke leiding die men in de catechismusverklaringen kreeg. Tot op de dag van vandaag vormen zij bronnen voor wetenschappelijke en stichtelijke publicaties.

De honderden nagelaten preken en verklaringen van de *Heidelbergse Catechismus* vormen een boeiend veld van onderzoek. In deze publi-

¹ Zie W. Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie* (1986), 112-120.

catie wordt met dit onderzoek een aarzelend begin gemaakt,² aansluitend bij de uitgave van *Het ene lied en de vele stemmen* (2013).³ Om een enigszins hanteerbaar overzicht van het geheel te bieden, brengen we enkele beperkingen aan. Allereerst richten we ons op de *gereformeerde* traditie in ons land. We gaan dus bijvoorbeeld voorbij aan de vraag hoe in de meer (oudere) liberale, lutherse, remonstrantse, doperse geloofsopvattingen over de *Heidelbergse Catechismus* werd gedacht. Ook gaan we slechts zijdelings in op de visie van meer recentere stromingen, zoals van de Evangelischen.

Daarnaast beperken we ons tot de inhoud en uitleg van de eerste zondag van het leerboekje. We denken dat dit geen bezwaar is, omdat de vitale kernen van de catechismus al direct in de uitleg van de eerste twee vragen en antwoorden aan de orde komen en de theologische opvattingen van de auteurs daardoor helder in beeld komen. Onder de vitale kernen verstaan we niet alleen de geloofsinhoud die geleerd wordt (*de fides quae*), maar ook de spiritualiteit van het geloof van de catechismus (*fides qua*).⁴

De doelstelling van deze publicatie is om na te gaan hoe men in de loop van de eeuwen in de kerk de catechismus heeft uitgelegd en toegepast. Wat heeft de hoorder gehoord en de lezer gelezen? Daarbij rijst de vraag of men altijd recht gedaan heeft aan de bedoeling van het leerboekje. We zullen zien dat dit een spannende vraag is, die te maken heeft met allerlei ontwikkelingen op het gebied van kerk en geloof. En – verbonden daarmee – met theologische invloeden. Het gaat dan om vragen als: Welke theologische concepten liggen ten grondslag aan de wijze waarop een auteur de catechismus uitlegt? Hoe denkt hij over de doop, over de wedergeboorte, over de heilsorde, de ‘drie stukken’ enzovoort? Wat de diepteboring betreft, moeten we ons ook beperken. Het gaat meer om het schetsen van enkele grote lijnen dan om een diep uitgewerkte detailstudie. Daar is de pe-

² Er zijn tot nu toe maar heel weinig studies over de catechismusprediking verschenen. Te denken valt aan studies van G.D.J. Schotel, *Geschiedenis van de oorsprong, de invoering en de lotgevallen van den Heidelbergschen Catechismus* (1863); W.J. op 't Hof, ‘De Heidelbergse Catechismus in prediking en catechese’ in W. van 't Spijker e.a., *Het troostboek van de kerk. Over de Heidelbergse Catechismus* (2005), 208-232; A.Th. van Deursen, *Rust niet voordat gy ze van buiten kunt. De Tien Geboden in de 17^e eeuw* (2004); A. Baars, ‘De eenvoudige Heidelberger...!’ *Een korte geschiedenis van de Catechismuspreek in Nederland* (2012); W.J. op 't Hof, ‘De prediking van de Heidelbergse Catechismus’ in Arnold Huijgen e.a., *Handboek Heidelbergse Catechismus* (2013), 97-109.

³ W. Verboom, *Het ene lied en de vele stemmen. 52 catechismuspreken en -verklaringen door de eeuwen heen* (2013).

⁴ Onderscheid sinds Augustinus tussen geloof als inhoud (*fides quae*) en geloven als daad (*fides qua*).

riode veel te lang voor. Toch hopen we met de nodige zorgvuldigheid recht te doen aan de bedoeling van de bronnen die we bestuderen.

In de loop van ons onderzoek werd hoe langer hoe meer duidelijk dat er globaal gesproken twee lijnen in de uitgaven zijn te onderscheiden. De eerste lijn volgt theologisch min of meer de inhoud en intentie van de *Heidelbergsche Catechismus*. We schatten dit aantal op ongeveer 60%. De tweede lijn wijkt, met de nodige varianten, telkens af van het spoor dat de catechismus heeft uitgezet. We zijn van mening dat de invloed van het puriteins piëtisme hierbij een rol speelt. We schatten hun aantal op ongeveer 40%. Ten slotte vragen we aandacht voor een derde lijn uit de meer recente tijd, waarin naar ons inzicht enkele verbindingen tussen de twee lijnen zichtbaar worden.

Uit de vele gedrukte preken en verklaringen hebben wij er 27 uitgekozen, die we min of meer representatief achten voor het geheel van de uitgaven.⁵ Zij bieden een globaal beeld. Ze worden door ons op chronologische wijze behandeld vanaf de vroegmoderne tijd in ons land. Daarbij blijft het lastig om vast te stellen hoe groot de invloed van de afzonderlijke uitgaven is geweest. Alleen al in het aantal drukken van de uitgaven bestaan, zoals we zullen constateren, grote verschillen.

Om de nodige structuur in de theologische posities aan te brengen, hebben we de aandachtspunten als volgt gerubriceerd. Onder het kopje ‘Gedachten over zondag 1’ letten we op de volgende onderwerpen: de vraag en antwoordmethode, de troost, de bewaring, de verzekering en de drie stukken. Onder het kopje ‘Gedachten achter zondag 1’ letten we op de volgende onderwerpen: kinderen, geloven, wedergeboorte en bekering.

Het is voor ons een boeiende zoektocht geworden naar de wijze waarop de auteurs over deze thema’s hebben gepreekt en geschreven. Vanuit een zo zorgvuldig mogelijke vergelijking, waarbij getracht is recht te doen aan de intenties van de auteurs en ook rekening wordt gehouden met de tijd waarin men leefde, kristalliseerden zich de hierboven genoemde lijnen uit.

Achtereenvolgens worden de volgende onderwerpen door ons behandeld:

⁵ Het gaat om de volgende auteurs: J. Bastingius, C. Corstens, Ph. Lansbergen, J. Beeltsnyder, J. Martinus, H. Sibersma., P. van der Hagen, M. Gargon, S. van Til, B. Ouboter, H.F. Kohlbrugge, D. Molenaar, J.J. Knap, B. Holwerda, G. Oorthuys (eerste lijn). En om: C. Poudroyen, F. Ridderus, D. Knibbe, J. van der Kemp, J. d’ Outrein, J. Vermeer, G.F. Gezelle Meerburg, J. van Leeuwen, A. Kuyper, J. Bavinck, G.H. Kersten, F. Mallan (tweede lijn).

Inhoud van zondag 1 van de *Heidelbergse Catechismus* in het kader van het geheel van de catechismus (1); de receptie van zondag 1 van de *Heidelbergse Catechismus* in preken en andere verklaringen in ons land (2); een terugblik (3) en een evaluatie daarvan (4); drie bruggen (5); Nawoord (6) en een bijlage met *Het liefdeslied uit Heidelberg*.

HOOFDSTUK 1

DE INHOUD EN UITLEG VAN DE HEIDELBERGSE CATECHISMUS

Vraag en antwoord 1

Vraag: *Wat is uw enige troost, zowel in leven als in sterven?*¹

Antwoord: Dat ik met lichaam en ziel, zowel in leven als in sterven, niet mijzelf toebehoor, maar mijn getrouwe Zaligmaker Jezus Christus. Met zijn kostbaar bloed heeft Hij voor al mijn zonden volkomen betaald en mij uit alle heerschappij van de duivel verlost. Hij bewaart mij zo dat zonder de wil van mijn hemelse Vader geen haar van mijn hoofd kan vallen, ja ook dat alle dingen mij tot mijn zaligheid moeten dienen. Daarom verzekert Hij mij ook door zijn Heilige Geest van het eeuwige leven en maakt mij van harte gewillig en bereid om voortaan Hem toegewijd te leven.

Sommigen zien vraag en antwoord 1 als een *inleiding* op de catechismus, een soort voorwoord. Deze visie kan tot gevolg hebben dat de eerste vraag en antwoord enigszins los komt te staan van de verdere inhoud van de catechismus. Tussen vraag en antwoord 1 en de zondagen 2 tot en met 52 bestaat dan geen interne samenhang. Anderen leggen de eerste vraag zo uit dat deze eigenlijk het ‘eindstation’ is van het leren en beleven van de catechismus. De vraag staat dan wel vooraan, maar zou eigenlijk achteraan moeten staan. De catechismus wordt dan gezien als een ‘toeleidende weg’ tot de inhoud van vraag en antwoord 1.

Ik denk zelf dat vraag en antwoord 1 bedoeld is als een beknopte

¹ We gebruiken de tekst van de catechismus in *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland* (2009).

samenvatting van de hele catechismus.² Wat allemaal aan de orde komt in de volgende vragen en antwoorden wordt in vraag 1 op kunstige wijze gegroepeerd rondom één kern, het kloppende hart van het christelijk geloof: *troost*. Onder troost dient te worden verstaan: het fundament³ van het heil. Daarmee wordt het hart van de Reformatie weergegeven (het *sola gratia*, het *sola fide*, het *sola scriptura* en het *solo Christo*) en bezongen: 'Ik heb de vaste grond gevonden, waarop mijn anker eeuwig hecht.'

Wat in zondag 1 aan de orde komt, wordt dan ook in het verdere van het leerboekje nader uitgelegd. Vanuit deze persoonlijke geloofsbetrokkenheid wordt de catechismus geleerd. De globale lijn van de leerinhoud als belijdenis van de enige troost is dan als volgt:

- Ik ben (niet) van mezelf: uitleg in de zondagen 2 tot en met 4.
- Ik ben van Jezus Christus: uitleg in de zondagen 5 tot en met 8.
- Het heilswerk van Jezus Christus: uitleg in de zondagen 11 tot en met 18.
- De bewaring: uitleg in de zondagen 9 en 10.
- (De zekerheid van) het geloof: uitleg in de zondagen 7 en 19 tot en met 31.
- De wil en bereidheid om toegewijd aan Christus te leven: uitleg in de zondagen 32 tot en met 52.

Het is te begrijpen dat er vanwege de gedachte van de persoonlijke troost als het kloppende hart van de catechismus heel wat berijmingen zijn ontstaan over de eerste zondag. Je zou vraag en antwoord 1 inderdaad heel goed als een geloofslied kunnen zingen. Dat dit regelmatig gebeurt, blijkt uit de berijming van dr. H. van 't Veld:

*Ik heb slechts één houvast in leven en in dood:
Mijn trouwe Heiland die zijn kostbaar bloed vergoot,
Heeft heel de prijs betaald voor al mijn schuld en zonden,
Hij heeft mij vrijgekocht, uit satans strik ontbonden;
Ik heb de zeggenschap over mijzelf verloren,
Met lichaam en met ziel mag ik Hem toebehoren.⁴*

Vraag en antwoord 1 is de geloofsbelijdenis van de christelijke gemeente als het lichaam van Christus. De gelovige weet zich een lid

² H. Sibersma spreekt over een 'kort begrip' van de hele catechismus; zie M. van Campen en P.J. Vergunst, (red.), *Wim Verboom. Ambassadeur van de catechese* (2006), 14.

³ Zie p. 27

⁴ H. van 't Veld, *Wegwijzer naar Christus. De Heidelbergse Catechismus berijmd en gezongen, 1624-2006*, Zoetermeer 2007, 79.

van dat lichaam en stemt op een persoonlijke manier met de geloofsbelijdenis van de gemeente in. Wat dit geloof inhoudt, wordt in de vragen en antwoorden 3 tot en met 129 uitgelegd, om vervolgens geleerd te worden. Geloven zoekt immers te kennen.⁵ Daarmee doorbreekt de catechismus het geestelijke analfabetisme van de Rooms-Katholieke Kerk van zijn dagen.⁶ We geloven niet alleen mee met wat de kerk gelooft, maar we willen zelf weten wat we geloven. De catechismus is gericht op geestelijke mondigheid. Als mondig christen wil de leerling met z'n eigen mond belijden wat het betekent horig te zijn aan Jezus Christus.

Vraag en antwoord 2

Vraag: *Wat moet u noodzakelijk weten om in deze troost godvruchtig te leven en te sterven?*

Antwoord: Drie stukken. Ten eerste, hoe groot mijn zonde en ellende zijn. Ten tweede, hoe ik van al mijn zonden en ellende verlost word. Ten derde, hoe ik God voor zo'n verlossing dankbaar zal zijn.

De inhoud van de catechismus wordt in vraag en antwoord 2 ook nog op een andere manier samengevat. Dat heeft ermee te maken dat het geloof niet alleen als het geloof dat we geloven (*fides quae*) wordt opgevat, maar ook als het geloof waarmee we geloven (*fides qua*). Deze terminologie uit de geloofsleer verheldert de plaats van de tweede vraag in zondag 1. In het geloof waarmee we geloven gaat het om de beleving, de spiritualiteit van ons geloof. Het gaat dan om de binnenkant, de dwarsdoorsnee van ons geloof. De catechismus heeft eerst naar de Bijbel geluisterd – evenals bij vraag en antwoord 1 – en geeft dan de drie kernen van het geloven weer, die zij daarin gehoord heeft. Het gaat in het christelijk geloof om het (er)kennen van mijn zonde(n)⁷ en ellende, van mijn verlossing daarvan en van mijn dankbaarheid aan God daarvoor. Historisch gezien gaat deze drieslag terug op de catechismus van N. Gallus, die in 1547 in Regensburg verscheen en die enkele jaren voor het verschijnen van de *Heidelbergse Catechismus* in Heidelberg(!) opnieuw uitkwam (1558). Daarin lezen we de be-

⁵ *Fides quaerit intellectum.*

⁶ Verg. het Voorwoord van de keurvorst op de *Heidelbergse Catechismus* en op de kerkorde van 1563. Tegen het zogenaamd 'ingewikkeld geloof' van Rome (*fides implicita*).

⁷ Sommige handschriften hebben het enkelvoud: zonde, anderen het meervoud: zonden.